

Nodirjon OTAQULOV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD
E-mail: nodirorient@gmail.com

O'zMU professori, f.f.d A.Mamatov taqrizi asosida

KOLLOKVIAL FRAZEOLIGIZMLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada kollokvial frazeologizmlarning o'ziga xos xususiyatlari emotsional va ekspressiv potensialini ochishdagi pragmatik komponentning roli aniqlangan, nutqiy munosabatda pragmatik potensialning amalga oshishiga sabab bo'ladigan struktur-semantik omillar tahlil qilingan. Kollokvial frazeologizmlarning ichki shaklini aniqlashtirishda va ularning ma'nolarini ochib berishda, shuningdek og'zaki kommunikatsiyada faolligi hamda kollokvial frazeologik birliklarning semantik o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kollokvial, frazeologizm, kommunikatsiya, struktur-semantik, emotsional, ekspressiv, tagtil, sheva.

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ КОЛЛОКВИАЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Аннотация

В данной статье раскрывается специфика коллоквиальных фразеологизмов, выявляется роль их прагматического компонента в раскрытии эмоционально-экспрессивного потенциала исследуемых фразеологических единиц, анализируются структурно-семантические факторы, способствующие реализации прагматического потенциала в речевых отношениях. При выяснении внутренней формы коллоквиальных фразеологизмов, выявлении их значений, а также их активности в устном общении был анализ перован семантической специфики коллоквиальных фразеологизмов.

Ключевые слова: коллоквиальный, фразеологизм, коммуникация, структурно-семантический, эмоциональный, экспрессивный, диалект.

CHARACTERISTIC FEATURES OF COLLOQUIAL PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

This article reveals the specifics of colloquial phraseological units, reveals the role of their pragmatic component in revealing the emotional and expressive potential of the studied phraseological units, analyzes the structural and semantic factors contributing to the realization of pragmatic potential in speech relations. When clarifying the internal form of colloquial phraseological units, identifying their meanings, as well as their activity in oral communication, the semantic specificity of colloquial phraseological units was analyzed.

Keywords: colloquial, phraseology, communication, structural-semantic, emotional, expressive, dialect.

Kirish. Jahon tilshunosligida jonli og'zaki munosabat tilini o'rganishga sezilgan intilishni hamda tillarda kollokvial frazeologizmlar hosil qilishning sezilarli darajadagi tarqalganligini hisobga olib, bu birliklarni ancha mufassal ko'rib chiqishning zaruriyati shak-shubhasizdir.

Maqolada keltirilgan ma'lumotlar tillarni o'qitishning amaliyotida qo'llash maqsadga muvofiq tuyiladi, chunki o'quvchilar nafaqat kitobiy-adabiy tilni, balki jonli so'zlashuv tilini ham egallashlari kerak. Ish jarayonida tuzilgan lug'atlar so'zlashuv tilining uslublarni hosil qiluvchi elementlarga o'qitish maqsadida qo'llanmalarni tayyorlashda qo'llanila boshlashlari mumkin, bu elementlarni egallash munosabatning norasmiy sohasida kommunikatsiyaning adekvat shakllarini ta'minlaydi.

Kollokvial frazeologik birliklar hozirgi lug'atlarning leksik korpusiga kirmasligi, shuningdek muayyan kontekstdan tashqarida amaliy jihatdan kelib chiqmasligi mumkin. Biroq ularning tadqiqi katta qiziqish namoyon qiladi, chunki hatto individual frazeologizmlar hosil qilinishining va qo'llanilishining qandaydir qonuniyati kuzatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'zlashuv tilining xilma-xil aspektlarini o'rganib chiqish bilan bir nechta tadqiqotchilar shug'ullanganlar, bulardan Yu.M. Skrebnev, Sh.Safarov, A.Mamatov, M.Hakimov, A.Ko'chiboev, A.M.Vinokurov, L.Soudek, V.D.Devkin, K.M.Ryabova, E.A. Petru, T.G. Popova, Y.A.Nikitina, I.N. Maxova, N.V.

Makarova, T.A.Dunaevskaya kabi tilshunoslarni sanab o'tishimiz mumkin.

Kollokvial leksikaning oraliq holatini tilning va shevalarning territorial variantlarini tadqiq qilish bilan shug'allangan A.M.Vinokurovning tadqiqotida ham ko'rish mumkin [3]. Uning asosiga chex tilshunosi L.Soudekning stratifikatsiyasi qo'yilgan [17]. Bizning tadqiqotimiz uchun bu muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu kollokvializmlarning boshqa leksik qatlamlarga nisbatan o'rni to'g'risidagi Yevropa lingvistikasi nuqtai nazarining yorqin ko'rgazmasi hisoblanadi, shuning uchun uni ishimizga kiritishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shevalar xuddi so'zlashuv tiliga o'xshab, jargon so'zlarni ham qamrab oladi, bu periferiyaviy leksik qatlamlarga tegishlidir. Kollokvial leksikaning periferiyaviy leksik qatlamlarga yaqinligiga qaramasdan, har holda so'zlashuv tili tilning bir qatlami sifatida baholanadi. Kollokvializmlar neytral leksikadan keyin keladi, bu so'zlashuv leksikasiga xos bo'lgan qandaydir stilistik tus berilganlikning mavjudligini tasdiqlaydi.

O'zbek leksikografik amaliyotida biz kollokvial so'zlar uchun xarakterli bo'lgan quyidagi belgini aniqladik, *so'zlashuv nutqi, og'zaki nutq*, ya'ni norasmiy suhbatga xos bo'lgan, bu fransuzcha *informal* ga to'g'ri keladi, *so'zlashuv tilida*, ya'ni so'zlashuv tiliga xos bo'lgan, bu fransuzcha *colloquial* ga to'g'ri keladi. Xuddi o'sha leksemalarning lug'at

maqolalarini solishtirishda sodda so'zlashuv tili va so'zlashuv tili leksikografik adabiyotda aniq belgilanmaydi.

So'zlashuv tili muammosi lingvistikada g'arb tilshunosligida o'rganilganidek yaxshi o'rganilgan emas. Tadqiqotchilarning e'tiborini har xil o'zbek shevalarini o'rganish ko'proq tortadi. Bu yana shu bilan bog'liqlik, hozirgi o'zbek tili, razning lug'at tarkibi murakkab tarixiy va ijtimoiy-lingvistik jarayonning mahsulini ifodalaydi, unda tilning o'z-o'zidan yuzaga keladigan rivojlanishi jamiyatning ongli aralashuvi bilan uyg'unlashadi.

O'zbek tilini hozirgi bosqichda xarakterlaydigan yana bir o'ziga xos xususiyat – (o'ta, juda) soddalashtirilgan (beadab) leksikaning va jargon so'zlarning so'zlashuv leksikasi razryadiga o'zgarishi va ularning kundalik kommunikatsiyada erkin qo'llanilishidir. "Jo'n (oddiy)" leksikaning hozirgi so'zlashuv tiliga suqilib kirishi shu bilan bog'liqlik, har xil xususiy televizion va internet kanallarning hamda radio stansiyalarining ommaviyligi kuchayayapti, ular o'zlarining mahsulotini senzura uchun duchor qilmaydi. Xilma-xil realiti-shoulder ishtirokchilarining nutqlari ayniqsa yoshlarning doirasida taqlid qilish uchun namunaga aylanayapti.

Shunday qilib, tilning rivojidadagi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatib o'tishi hamda kundalik so'zlashuv tilini o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblash, bu til hozirgi paytda eng muhim o'zgarishlarni boshidan kechirayotganligidan darakdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslarning ishlarida so'zlashuv tili tushunchasi bir qator jiddiy ravishda farqlanadigan darajada talqin qilingan. L.V.Sherba so'zlashuv tilini tilda mavjud bo'lgan normaning ba'zi bir modifikatsiyalarining majmui sifatida baholaydi. N.Yu.Shvedova so'zlashuv tilini (yoki unda qo'llaniladigan til shakllarini) qandaydir ob'ektiv jihatdan mavjud tizim sifatida sharhlab beradi. V.D.Devkin [4] so'zlashuv tilini erkin, o'z-o'zidan yuzaga keladigan, og'zaki, asosan situativ jihatdan bog'liqlik, ko'proq dialogik va bir qadar jo'n (oddiy) nutq deb ta'riflaydi. N.A.Shigarevskaya so'zlashuv tili deganda umummilliy tilning funksional-uslubiy turlaridan biri deb tushunadi, u aholi o'qimishli qismining norasmiy sharoitlardagi munosabatining vositasi hisoblanishini ko'rsatib o'tadi [13].

"So'zlashuv tili" tushunchasi talqinlarining rang-barangligini biz hodisani o'zining murakkabligi bilan bog'laymiz. Keyingi paytda amaliyotda so'zlashuvchilikka bag'ishlangan ko'p fundamental ishlar paydo bo'ldi. Kollokvializmlar stilistik aspektida va nutq madaniyati planida o'rganiladi [1], tadqiqotchilar so'zlashuv tilining kommunikativ va funksional jihatiga qiziqish namoyon qildilar [10].

Mavjud tadqiqotlar so'zlashuv tilining tanlab olingan darajasida ishlashining ayrim struktur o'ziga xos xususiyatlarini va spesifikasini tasvirlashga e'tibor qaratadi. G.N.Zikovaning ishida kollokvial birliklarning o'ziga xosligini aniqlovchi hozirgi kollokvializmlarning differensial belgilari va ularning boshqa stilistik qatlamlarning leksikasidan farqi qarab chiqiladi [5]. Kollokvial leksik birliklar ishlashining qonuniyatlarini va adabiy-kitobiy normalarning so'zlashuv normalariga yaqinlashtirishga intilishni biz A.A.Xarkovskayaning ishida uchratamiz [14]. K.M.Ryabova, so'zlashuv tagtilining o'ziga xosligini (spesifikasini) ajratib ko'rsatar ekan, mutlaqo spesifik birliklarning – kollokvializmlarning – minimal darajada jo'n, estetik ma'nolilikning shkalasida bevosita neytral so'zlardan keyin joylashgan leksik birliklarning mavjudligini ko'rsatib o'tadi. Kollokvializmlarning so'zlashuv tagtil bilan bog'liqligi ularning norasmiy munosabatning sohaga funksional birlashtirilganligidan va ularning rasmiy-ishchanlik vaziyatida qo'llanilishining noo'rinligidan iborat. K.M.Ryabovaning ta'kidlashicha, til sohiblarining ijtimoiy statusi nutq muomalasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, ma'lumot darajasi esa

ko'p jihatdan u yoki boshqa stilistik o'zgarib turadiganlarning tanlovini belgilaydi [12].

Tahlil va natijalar. Kommunikantning ijtimoiy mansubligi til vositalarining variativligiga ta'sir qiladigan yagona sabab hisoblanmaydi, buni L.P.Krisinning tadqiqoti ham ko'rsatib o'tadi. Muallifning fikriga ko'ra, vaziyatga va munosabatning sohasiga qarab til umumiyligining vakillari turli, ushbu ijtimoiy-kommunikativ tizimning komponentlari hisoblangan va bir-birlariga qo'shimcha taqsimot munosabatida bo'lgan tagtillarni ishlatadilar [6]. Demak, norasmiy munosabatda tilning har xil funksional uslublariga aloqador bo'lgan leksik birliklar kuzatilishlari mumkin. Biroq kollokvializmlarning norasmiy munosabat sohasiga birlashtirilganligi shubha keltirib chiqarmaydi va *colloquial* so'zining ta'rifi bilan tasdiqlanadi: *colloquial – of, relating to, or characteristic of conversation especially of familiar and informal conversation* [18].

Kollokvialistika ob'ektining tabiatini va chegaralarini aniqlash maqsadida tilning tagtil tabaqalanishining muammosini qarab chiqar ekan, Yu.M.Skrebnev quyidagi xulosalarni chiqaradi: 1) til alohida tizimlarning, ya'ni tilning jamiyat hayotidagi global qo'llanilish sohasiga qaraganda, nutq faoliyatining ancha tor sohalari xizmat ko'rsatadigan cheklangan qo'llanilishli tillarning majmui sifatida baholanishi kerak; 2) tagtillar – bu nutq sohalari differensial lingvistik belgilari bo'yicha mustaqil tarzda ajralib turadiganlardan hosil qilingan; 3) tagtillar qisman tilning umumiy yadrosida (neytral sohasida) birga qo'shilgan; 4) uslub – bu tagtilning differensial xarakteristikasi, uning tagtillarning ushbu nomenklaturasida boshqalari bilan kesishmaydigan spesifik sohasi, nutq sohasi keyinchalik qismlarga ajralish xususiyatiga va bir-biriga yaqin sohalalar bilan birlashtirish qobiliyatiga ega, shuning uchun so'zlashuv tilining sohasini ajratib ko'rsatish shartli hisoblanadi. Shunday ekan, kollokvialistikaning ob'ekti kundalik-so'zlashuv munosabatining sohasiga xizmat qiladigan tagtil hisoblanadi, uning tadqiqotining haqiqiy predmeti esa – bu tagtil spesifik sohasining strukturasi [13].

V.A.Xomyakov so'zlashuv tilini qarab chiqishga ikkita yondashuvni ajratib ko'rsatadi. U "so'zlashuv" terminini shunday belgilaydi: bir tomondan, "*spoken*" (so'zlashuv) so'zini bu so'zning eng keng tushunishda ifodalaydi (lotincha: "*colloquium*" (suhbat) "*colloqui*" (suhbatlashmoq, gaplashmoq, so'zlashmoq)dan; *sot* – birga (together), *loqui* – gapirmoq (to speak). Boshqa tomondan, "so'zlashuv" (*colloquial*) termini ancha tor – "norasmiy" (*informal*) ma'noda qo'llaniladi [15].

G.A.Orlovning ta'kidiga ko'ra, struktur jihatdan so'zlashuv tilining ko'pfunksionalligini va bir xil emasligi, uning markazida adabiy normaga tortadigan til vositalari bo'lgan, periferiyaga yaqinroqda esa – normativ birliklar va sodda so'zlashuv tili, jargon, sleng va boshqa noadabiy hosilalar o'rtasida sinxron ko'rib chiqishning o'tish zonasida boshqalari turgan ierarxik struktur sifatida ta'riflaydi [9].

Mavjud materialning tahlilida biz shunday xulosaga keldikki, "so'zlashuv tili" tushunchasi uning til uslublarini funksional tizimdagi chegarasini belgilash munosabati bilan tadqiqotchilar orasida munozarani keltirib chiqaradi. So'ngra so'zlashuv tilining nutq turlarining tizimidagi o'rni ko'rib chiqiladi.

N.V.Makarovning fikricha, so'zlashuv tilini adabiy til bilan taqqoslab ko'rilar ekan, "kundalik tilning ma'lum jo'nligini (oddiylikni) qayd qilish kerak emas, chunki turmush mavzusi albatta jo'nlikni ko'zda tutmaydi. Sodda so'zlashuv tili chegaralarining beqarorligi – so'zlashuv tilining asosiy jihatlaridan biridir. Kollokvializm faqat neytral yoki dabdabali til fonida ahamiyatlidir, kundalik tilda u sezilarli emas" [8].

T.G.Popova qayd qiladiki, "so'zlashuv tili hozirgi vaqtda nafaqat turmushda, balki intellektual kommunikatsion

sohalar deb ataluvchilarda ham kodifikatsiyalashtirilgan adabiy tilning ilgari ustunlik qiluvchi nutq shakllari bilan bir qatorda munosabatning to'la xuquqli quroliga aylanayapti" [11].

Shunday qilib, ko'pchilik mualliflar so'zlashuv tili ma'lum darajada adabiy tilga qarama-qarshi qo'yilgan, degan fikrga qo'shilishadilar, shuning uchun biz bunday deganda nima tushunilishi ustida to'xtalishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Adabiy til – o'qimishli kishilarning tilidir, ularning madaniy saviyasi ijtimoiy obro'ga ega. Bu tildan ibrat oladi, u namunaviy hisoblanadi. Demak, adabiy til deganda normallashtirilgan til tushuniladi, uning normalari to'g'ri va hamma uchun majburiy bo'lgan sifatida idrok qilinadi va u shevalarga hamda sodda so'zlashuv tiliga qarama-qarshi qo'yiladi [2].

So'zlashuv tili mohiyatining xilma-xil talqinlari sababli, O.A.Laptevaning so'zlariga ko'ra, "o'zining genetik, funksional va ekspressiv-stilistik belgilari bilan bir qator g'oyat bir-biridan farq qiladigan hodisalarni birlashtiradi" [7], biz T.G.Popovanning izidan borib so'zlashuv tili muammosining quyidagi asosiy talqinlarini ajratishimiz mumkin:

1) so'zlashuv tili – bu adabiy tilning eng muhim funksional-stilistik turlaridan biridir;

2) so'zlashuv tili adabiy tilning bir turi sifatida;

3) so'zlashuv tilida adabiy so'zlashuv tili ajralib turadi, u birliklarning spesifik to'plamiga va ular ishlashining spesifik qonunlariga ega bo'lgan alohida til tizimi hisoblanadi; bu tizim kodlashtirilgan adabiy tilga adabiy til ichida taqqoslab ko'riladi (qarama-qarshi qo'yiladi) [11].

Lingvistikada ikkita yo'nalish mavjud, ularning har birida so'zlashuv tili oraliq tur hisoblanadi:

adabiy til – so'zlashuv tili – shevalar;

adabiy til – so'zlashuv tili – sodda so'zlashuv tili.

Shunday qilib, biz ikkita oppozitsion guruhlariga ega bo'ldik. Ularning har biridagi so'zlashuv tilining statusini qarab chiqamiz.

Birinchi oppozitsion guruhda, uchta tushunchalarning lingvistik turli-tumanligini e'tiborga olib, quyidagi holatlarni hisobga olish zarur:

1) adabiy til va so'zlashuv tili bitta tilning funksional turlarini (tagtillarini) ifodalaydilar, sheva lingvistik jihatdan faqat ma'lum arealda ishlaydigan boshqa tilni ifodalaydi va shunday qilib, bitta tilning ikkita tagtili amalda geografik jihatdan cheklangan sohada tarqalgan boshqa tilga qarama-qarshi qo'yiladi;

2) tarixiy jihatdan hamda haqiqatda lingvistik jihatdan mustaqil til bo'lgan sheva, xususan, mustaqil tilning tagtillarga ajralish alomatiga egalik qiladi, garchi shevaning stilistik qatlamlarga ajralishi, umuman olganda tilning qatlamlariga o'xshab unchalik muhim bo'lmasada, har bir sheva sohasida, kam deganda, so'zlashuv tilidan farqli, ushbu shevaning alohida tagtilini ishlatuvchi folklor mavjud;

3) adabiy til uni shevaga qarama-qarshi qo'yilganda territorial biriktirilganlikka ega emas va umumiy tarqalganlikka egalik qiladi.

Shunday ekan, *adabiy til – so'zlashuv tili – sheva* qarama-qarshi qo'yilishi haqiqatan sheva tushunchasini shevaning so'zlashuv tagtili tushunchasi bilan almashtiradi, biroq "sheva" termini ma'nosining bunday torayishida haqiqatan har xil til kollektivlariga xizmat ko'rsatadigan til kichik tizimlarining taqqoslanishi g'ayriqonuniy tuyiladi.

Xulosa va takliflar. Shuni ta'kidlash mumkinki, pragmatik vazifalarni amalga oshirish kollokvial leksikaga qo'shimcha nozik farq bag'ishlaydi; sub'ektiv omilning ta'siri ostida kollokvializmlar meliorativ yoki peyorativ tus oladi. Kollokvializmlarning ekspressiv xarakteri haqidagi qoidaning to'g'riligida ushbu xususiyat absolyut hisoblanmaydi. Ekspressiv birliklar bilan bir qatorda so'zlashuv leksikasida kollokvial frazeologizmlar mavjud bo'ladi, ularning strukturasi ekspressiv komponent kirmaydi. Kollokvial frazeologizmlar nominatsiyaning eng tejamli usuli hisoblanadi, o'zlarini ifoda planida anchagina lo'nda hamda mazmun planida hajmli namoyon qiladi, bu bilan zamonaviy inson munosabatining ehtiyojlarini qondiradi.

ADABIYOTLAR

1. Андрюхина Т.В. Стилистические возможности сложного слова и способы их реализации в тексте: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - М.: 1987. - 22 с.
2. Ахманова О.С. Синтаксис как диалектическое единство коллигации и коллокации. - М.: Изд. Моск. ун-та, 1969. - 183 с.
3. Винокуров А.М. Словообразование в территориальных вариантах и диалектах современного английского языка. – Калининград: 1988. - 83 с.
4. Девкин, В.Д. Вовлечение внутренней формы слова в механизм экспрессии и комизма. М.: 1994. - С. 9-19.
5. Зыкова Г.Н. Дифференциальные признаки современных английских кolloквиализмов-существительных. М.: 1983. - 16 с.
6. Крысин Л.П. Владение разными подсистемами языка как явление диглоссии. - М.: 1976.-С. 62-63.
7. Лаптева О.А. К вопросу о месте современной русской устно-разговорной речи в кругу явлений литературного языка. М.: 1968.-№1.-С. 38-45.
8. Макарова Н.В. Коллоквиальные субстантивные композиты в современном немецком языке: дисс. ... канд. филол. наук / Н.В. Макарова. - М.: -281 с.
9. Орлов, Г.А. Современная английская речь. М.: Высшая школа, 1991.-240с.
10. Петру Э.А. Социо-прагматические и структурно-семантические особенности экспрессивной коллоквиальной лексики. Пятигорск: 1993.-235 с.
11. Попова Т.Г. Коллоквиальные сложные слова английского языка: дисс. ... канд. филол. наук / Т.Г. Попова. - М.: 1998. - 281 с.
12. Рябова К.М. Коллоквиальная лексика современного английского языка: дисс. ... канд. филол. наук / К.М. Рябова. – Горький: 1979. - 192 с.
13. Скребнев Ю.М. Введение в коллоквиалистику / Ю.М. Скребнев. - Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та: 1985. - 210 с.
14. Харьковская А.А. Лингвистические исследования разговорной речи. – Куйбышев: 1984. - 177 с.
15. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга - основного компонента английского просторечия / В. А. Хомяков. – Вологда: 1971. - 104 с.
16. Soudek L. Shorter Oxford Dictionary / L. Soudek. - Oxford, 1967. - P. 18.
17. Webster's New Dictionary, 2004:103.